

5. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя. – 3-е изд. – М.: Изд-во политической литературы, 1975. – 496 с.

УДК 398.9:821.161.3

АКСІЯЛАГІЧНЫ ЗМЕСТ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ І ПРЫКАЗАК У МАСТАЦКІМ ДЫСКУРСЕ

Касцючык В. М., канд. філал. навук, дацэнт
Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна
Брэст, Рэспубліка Беларусь

Анатацыя: у артыкуле разглядаюцца прыказкі і фразеалагізмы як крыніца і рэтранслятар эталонаў, маральна-этычных уяўленняў, яркай грамадскай думкі, што выяўляюцца на ўзроўні мастацкага тэксту Леаніда Дайнекі. Устойлівыя адзінкі ў мастацкім дыскурсе выступаюць адмысловай пляцоўкай праяўлення і эксплікацыі сацыяльных каштоўнасцей беларускага народа, носьбітам грамадскіх ідэалаў. Устаноўлена, што механізм прадуцыравання сацыяльных каштоўнасцей непасрэдна звязаны з паэтычнымі вобразамі, заключанымі ва ўстойлівых адзінках, іх унутранымі формамі.

Ключавыя словы: прыказка, фразеалагізм, устойлівая адзінка, паэтычны вобраз, унутраная форма, сацыяльная каштоўнасць, аксіялагічны змест.

AXIOLOGICAL CONTENT OF PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS AND PROVERBS IN ARTISTIC DISCOURSE

Kastsyuchyk V. M., ass. professor, Ph.D (in Philology)
Brest State A. Pushkin University
Brest, Republic of Belarus

Summary: the article deals with proverbs and phraseological units as a source and transmitter of standards, moral and ethical concepts, bright social ideas that are revealed at the level of the literary text by Leanid Daineka. Set expressions in literary discourse serve as manifestation and explication of the social values of the Belarusian people, bearer of their social ideals. It is stated that mechanism for producing social values is

directly related to poetic images, enclosed in phraseological units, and their internal forms.

Keywords: proverb, phraseology, set expression, poetic image, inner form, social value, axiological content.

У сучасным мовазнаўстве надзвычай каштоўным стала вывучэнне шляхоў адлюстравання пісьменнікам у мастацкім творы нацыянальнай культуры, якая з'яўляецца асаблівым семіятычным узроўнем. Заўважана, што яркімі сродкамі рэпрэзентацыі культурнага кампанента ў мастацкай літаратуры выступаюць прыказкі і фразеалагізмы. Тэкст у адносінах да гэтых моўных сродкаў не аўтаномны, ён убірае іх як гатовыя моўныя знакі, напоўненыя глыбокім устойлівым сэнсам. У выніку атрымлівае такую рысу, як інтэртэкстуальнасць, паколькі народныя выразы (перш за ўсё прыказкі), па сутнасці, з'яўляюцца культурнымі феноменамі і прэцэдэнтнымі тэкстамі. Гэта запазычаныя ідэі, светаўспрыманні, спосабы і прынцыпы адлюстравання свету. Апрача таго, выкарыстанне прыказак і фразеалагізмаў пісьменнікам падразумявае і поўнае капіраванне народнай эстэтыкі і аксіялогіі ў свае творы, запазычанне сістэмы вобразаў для перадачы розных сэнсаў. Асабліва вартым увагі бачыцца вывучэнне ў мастацкім творы аксіялагічнага патэнцыялу ўстойлівых народных выразаў, вызначэнне таго, якая сістэма народных каштоўнасцей знайшла адлюстраванне ў творчасці пісьменніка і якім чынам, праз якія выслоўі яна рэпрэзентавана пісьменнікам.

Выяўленне аксіялагічных зместавых характарыстык, уласцівых устойлівым выразам, абумоўліваецца тым, што яны “з'яўляюцца выражэннем «чалавечага вымярэння рэчаіснасці», гэта базавыя элементы сацыяльна-культурнай сферы, што выступаюць індыкатарамі значнасці ўсіх аб'ектаў, з'яў і працэсаў рэчаіснасці; выяўляюць іх станоўчае ці адмоўнае значэнне для чалавека і грамадства” [4, с. 31]. У мастацкім творы ўстойлівыя адзінкі выступаюць формамі інфармацыйна-каштоўнаснай рэтрансляцыі сістэмы ацэнак, выпрацаваных народам, яго маральна-этычных падыходаў, эстэтычных канонаў. У той жа час прыказкі і фразеалагізмы не толькі фарміруюць у мастацкім дыскурсе пэўны каркас эталонаў, ідэалаў, маральна-этычных уяўленняў, але і адна-

часова могуць выступаць практычнай сілай, здольнай актывізаваць персанажаў, накіраваць іх, пабудзіць да рашучых дзеянняў.

Намі вылучаны прыказкі і фразеалагізмы з мастацкіх кантэкстаў Леаніда Дайнекі, творчасць якога з’яўляецца надзвычай паказальным прыкладам шчыльнага паяднання асобы аўтара і яго мастацкага свету. Устойлівыя выслоўі ў творах гэтага яркага, адметнага пісьменніка выступаюць не толькі ўніверсальнымі культурнымі ідэнтыфікатарамі, кампанентамі сацыякультурнай прасторы, але і элементамі індывідуальнай свядомасці творцы. Яны адлюстроўваюць каштоўнасныя арыенціры як пісьменніка, так і ягоных персанажаў, выступаюць імператывамі ў дзейнасці мастака слова і літаратурных герояў.

Як правіла, механізм прадудцыравання сацыяльных каштоўнасцей праяўляецца ў творах Леаніда Дайнекі менавіта праз самыя яркія ўстойлівыя адзінкі. Інфармацыйна-каштоўнасная рэтрансляцыя грамадскіх ідэалаў звычайна рэалізуецца праз выбар выслоўяў, у аснове якіх ляжаць паэтычныя вобразы, што даюць магчымасць “замяшчаць масу разнастайных думак адносна невялікімі разумовымі велічынямі” [5, с. 100]. Фразеалагізмы і прыказкі як носьбіты гатовых азначных сэнсаў дапамагаюць пісьменніку абазначыць у мастацкім творы вялікую колькасць з’яў і адносін, узмацніць значнасць асобных думак. Яны сведчаць пра агульную тэндэнцыю, уласціваю мастацтву, – “звесці разнастайныя з’явы да параўнальна невялікай колькасці знакаў ці вобразаў”, чым “дасягаецца павелічэнне важнасці разумовых комплексаў, што ўваходзяць у нашу свядомасць” [5, с. 100]. У сувязі з гэтым можна сказаць, што паэтычная дзейнасць народа, праяўленая пры стварэнні прыказак і фразеалагізмаў, “ёсць адзін з рычагоў ва ўскладненні чалавечай думкі і павелічэнні хуткасці яе руху” [5, с. 100]. Такія характарыстыкі народных выслоўяў, як глыбіня думкі і яркасць, лаканічнасць формы, выразна праяўляецца ў мастацкім маўленні Леаніда Дайнекі.

Апрача таго, творы пісьменніка – адмысловая пляцоўка выяўлення і эксплікацыі каштоўнасцей. Дамінантнымі моўнымі сродкамі ў гэтым працэсе выступаюць прыказкі і фразеалагізмы, што функцыянуюць як атціюды, паколькі задаюць каштоўнасныя арыентацыі для пісьменніка і яго персанажаў, рэгулююць адносіны паміж літаратурнымі героямі, мэтанакіроўваюць іх.

Як універсальныя культурныя ідэнтыфікатары, элементы сацыякультурнай прасторы прыказкі і фразеалагізмы ў творах Леаніда Дайнекі заключаны ў адмысловую ўнутраную форму, якая выступае носьбітам як аксіялагічнага зместу, так і нацыянальна-культурных канатацый. У выбары прататыпаў устойлівых адзінак выяўляецца адметнасць творчай дзейнасці беларускага народа. Унутраная форма народных выслоўяў выступае носьбітам кола ідэй, думак, заўваг, успрыманняў, з якіх узнікае паэтычны вобраз. “Ён мог узнікнуць, – як правільна адзначае А. А. Патабня, – з непасрэдных назіранняў, ён мог узнікнуць з падання, гэта значыць пры дапамозе іншых вобразаў” [5, с. 101].

У фразеалагізмах і прыказках заўсёды ёсць несуразмернасць паміж вобразным уяўленнем і значэннем. Паэтычны вобраз кожны раз, калі ўспрымаецца і ажыўляецца моўцам, “гаворыць яму нешта іншае і большае, чым тое, што ў ім непасрэдна заключана” [5, с. 141]. Гэтая іншасказальнасць, уласцівая ўстойлівым адзінкам, якраз і становіцца асновай ўспрымання іх праз прызму прыярытэтных каштоўнасцей. Яна, па сутнасці, абумоўлівае функцыянальную значнасць прыказак і фразеалагізмаў у мастацкім дыскурсе Леаніда Дайнекі, дапамагае вызначыць каштоўнасць светапоглядных ўстаноўкі пісьменніка і яго літаратурных герояў.

Звернемся да вобраза Канстанціна Астрожскага, увасобленага Леанідам Дайнекам у рамана “Назаві сына Канстанцінам”, пакажам, што фразеалагізмы выступаюць элементам свядомасці гэтага персанажа, адлюстроўваюць яго светапогляд і каштоўнасныя ўстаноўкі. Літаратурнаму герою прапаноўвалі змяніць радзіму і служыць іншаму цару. Калі паўстала неабходнасць такога выбару, гетман праявіў цвёрдасць і непарушнасць у разуменні таго, што дзвюх радзім не бывае. Паводзіны людзей, якія мяняюць бацькаўшчыну, ён характарызуе фразеалагізмам *пайсці на сабачых сцежках*:

– *Што ж, думай. А я пакуль пайду.*

– *Юзі, калі пайшоў на сабачых сцежках, – злосна выдыхнуў Астрожскі* [2, с. 350].

Гаваркім у кантэксте названага рамана з’яўляецца і фразеалагізм *з сямі пячэй хлеб есці*. Станоўчая характарыстыка, якую ўтрымлівае ўстойлівы выраз, таксама звязваецца з вобразам беларускага героя – вялікага гетмана Канстанціна Астрожскага: *Едучы ў дрогkай*

фурманцы, пазіраючы на нівы і лясы Маскоўшчыны, успамінаў гетман Канстанцін сваё жыццё. Ужо сорок гадоў адшумела за плячамі. Нямала. Бачыў і радасць зямную, і кроў, і пакуту, з сямі пяцэй хлеб еў [2, с. 325]. Фразеалагізм як бы падсумоўвае жыццёвы шлях літаратурнага персанажа, у яркай вобразнай форме падкрэслівае, колькі яму давялося перажыць розных пакут і нягод. Легендарнасць асобы гетмана бачыцца не толькі ў шматлікіх перамогах, але і ў самаадданым, шчырым слугаванні Радзіме, вялікай любові да яе.

Фразеалагізм *звіць гняздо* ў памянёным рамане Леаніда Дайнекі ізноў жа выступае носьбітам глыбокага зместу. Ён выразна падкрэслівае, што каштоўнасць чалавечага жыцця вымяраецца не толькі гераічнымі ўчынкамі, але і тым, які плод чалавек аставіць на зямлі, ці будуць у яго нашчадкі, прадаўжальнікі ягонай справы. Так, Канстанцін Астрожскі вельмі многа зрабіў для сваёй радзімы, абараняючы яе ад ворагаў. Аднак быў у гэтага літаратурнага героя на душы сум ад таго, што не было ў яго сваёй сям'і. У аўтарскім кантэксте, што з'яўляецца ўнутраным маналагам персанажа, выяўляецца зварот гетмана ў думках да фразеалагізма, у якім заключана схаванае параўнанне створанай сям'і са звітым птушыным гняздом: *Сорок. І няма той, якая б дзеля мяне пералазіла, як гэтая Аніська, цераз плот, няма малжонкі. Не звіў свайго гнязда* [2, с. 184].

Па-іншаму, іранічна, гучыць кантэкст, у якім знакамiты беларус характарызуе сваё становішча жанатага мужчыны праз параўнанне з ярмом: – *Як бачыш, і я, вол стары, схіляю выю пад сямейнае ярмо* [2, с. 412]. Апісальны зварот, умела выкарыстаны пісьменнікам, з'яўляецца яркім, запамінальным моўным сродкам, рэтранслятарам арыгінальнага меркавання, што сям'я многага патрабуе ад жанатага чалавека – самааддачы, шчыравання, любові да жонкі і дзяцей. Кампанент *ярмо* выступае ў складзе выслоўя сімвалічным знакам таго, што кожнаму жанатаму прыходзіцца ў сям'і сутыкнуцца з жыццёвымі цяжкасцямі.

Светапоглядную значнасць і дзяржаўныя прыярытэты княства ў названым рамане выяўляе таксама фразеалагізм *не танцаваць пад дудачку чыю-небудзь*, выкарыстаны канцлерам княства і ваяводам віленскім Мікалаем Радзівілам ў якасці ключавога кампанента пры

адказе на пытанне гетмана Канстанціна Астрожскага, чаму княства так ніхто не любіць:

– *Найяснейшы пане, а за што нас можна любіць? За тое, што мы пашчарбацілі крыжацкія латы пад Грунвальдам-Дуброўнам? <...> Або нас можна любіць за тое, што выбіраем з сябе падобных і роўных Гаспадара і Караля, а не танцуем пад дудачку імператараў і цароў? Мы – шляхта. Яны ж рабы таго, хто сёння сядзіць на троне. У гэтым розніца* [2, с. 428]. На каштоўнасную арыентацыю княства паказвае семантыка фразеалагізма – “*не падпарадкоўвацца каму-небудзь, не выконваць чыю-небудзь волю*” [3, с. 340].

Значнае месца ў рамане “Назаві сына Канстанцінам” займае апісанне абароны Канстанціполя, у час якой было праяўлена многа гераізму з боку адных і раўнадушша з боку іншых. Спыняе ўвагу кантэкст-разважанне, боль за астаўлены горад. Персанаж задаецца пытаннем, што не мае адказу: чаму хрысціянскі свет застаўся глухім і нямым да горада, які гінуў ад туркаў-асманаў і прасіў злітасцівіцца, аказаць дапамогу? Гінуў не проста горад, знікала сталіца праваслаўя, цэлая цывілізацыя і культура. Здаецца, свет павінен перакуліцца з ног на галаву, да неверагоднай ступені змяніцца, зрабіць усё магчымае, каб уратаваць святыню. Гэтыя думкі-словы, у якіх адчуваецца боль за горад, пісьменнікам укладзены ў вусны аднаго з персанажаў: – *Штурмуюць нашу хрысціянскую сталіцу. І свет не перакульваецца з ног на галаву. Вось у чым пакута душы маёй, маладзёны* [2, с. 200]. Фразема ўжываецца ў абноўленым выглядзе: у ёй выяўляецца замена дзеяслоўнага кампанента *пераварочвацца*. Значэнне яна мае ўзуальнае, агульнаўжывальнае – “*не змяняцца карэнным чынам, не станавіцца зусім іншым*” [3, с. 175]. Вага гэтай, на першы погляд звычайнай, моўнай адзінкі ў мастацкім кантэксце вельмі вялікая. Яна выступае носьбітам сацыяльнай каштоўнасці, імператывам-пабуджэннем да жаданага дзеяння.

Яркай формай інфармацыйна-каштоўнаснай рэтрансляцыі выступаюць у творах Леаніда Дайнекі прыказкі. Гэтыя моўныя адзінкі не толькі з’яўляюцца сродкамі прадуцыравання сацыяльных каштоўнасцей, але і вылучаюцца ў моўнай тканіне твораў як сэнсавыя ключавыя кампаненты, бо надаюць тэксту надзвычайную змястоўнасць, філасофскую заглыбленасць, антрапацэнтрычную

скіраванасць. У рамане “Жалезныя жалуды” звяртае на сябе ўвагу прыказка *Не плач на парасятах, калі свінню смаляць*, якая стала жыццёвым правілам вялікага князя Міндоўга: *Кунігасу Міндоўгу было яшчэ цяжэй. Зноў узнялі галаву ягоня супляменнікі, гатовы хоць зараз адкалоцца. Вось-вось трэсне валуновы падмурак дзяржавы, і зноў – сумятня, кроў, бясконцыя сечы... Не, толькі не гэта. Ён стаміўся ўжо ад злога віхурнага жыцця, калі спіш і не ведаеш, ці прачнешся. “Не плач на парасятах, калі свінню смаляць”, – чуў ён аднойчы. Словы запалі ў памяць. Якраз падаспеў такі час, які не любіць слёз, які вымагае рашучага беспамылковага дзеяння* [1, с. 289]. Устойлівае выслоўе мэтанакіроўвае персанажа дасягнуць адзінаўладства і ўтрымаць яго ў сваіх руках любой цаной, нават калі і будуць страты, гібель людзей. Прыказка выступае практычнай сілай, здольнай арганізаваць літаратурнага героя, прымусіць рухацца да высокай мэты. Страты з-за вялікай мэты, зыходзячы з кантэксту, бачацца дробязнымі і не могуць спыніць Міндоўга быць рашучым у працэсе кансалідацыі грамадства і стварэння новай дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага.

Асобу князя Міндоўга характарызуюць таксама прыказкі *Не лезь, уюн, не ў свой венцер, Хвалі лёд, калі на ім пройдзеш, Аددасі сёння – возьмеш заўтра*. Першае выслоўе выступае маральна-этычным правілам, згодна з якім нельга ўмешвацца ў чужыя справы; другая моўная адзінка аналізуе сацыякультурную сітуацыю, у якой можна хваліць каго-небудзь, высока ацэньваць штосьці, калі ўжо відавочныя добрыя вынікі здзейсненага. У трэцім выслоўі акцэнт робіцца на тым, што зробленае дабро вяртаецца да шчодрара чалавека, часта ў значна большым памеры. Звернемся да кантэкстаў, у якіх прыказкі ўжываюцца: – *Не лезь, уюн, не ў свой венцер, – строга ўсміхаючыся, сказаў Міндоўг, і дамініканец зноў адчуў сябе нікчэмным дажджавым чарвяком, які на кароткі толькі міг высунуўся са сваёй норкі* [1, с. 247]; *Як вымачаны ў халоднай вадзе ічанюк, вярнуўся ў Варуту Парнус, баяўся глядзець у вочы Міндоўгу. Ды той сустрэў яго ласкава, шчодра ўзнагародзіў, з нейкай загадкаваасцю ў голасе сказаў: – Хвалі лёд, калі на ім пройдзеш* [1, с. 248]; *Не шкадаваў багацця кунігас, бо ведаў: аددасі сёння – возьмеш заўтра* [1, с. 248]. Вылучаныя прыказкі ствараюць у рамане “Жалезныя жалуды” каркас маральна-этычных уяўленняў,

меркаванняў канкрэтнага персанажа, выступаюць элементамі яго індывідуальнай свядомасці і эксплікацыі каштоўнасцей.

Прыказка можа не толькі адлюстроўваць аксіялагічны падыход персанажа да жыцця, але і выступаць псіхалагічным інструментам-імператывам. Так, манах-місіянер Сіверт ў справе хрышчэння Літвы ў каталіцкую веру, пашырэння заваёў тэўтонаў стараўся засвоіць асаблівы характар адносін з іншаверцамі, у аснове якога ляжаць дабрныя, ветлівасць. Аксіялагічным арыенцірам у культуры яго паводзін выступае прыказка *Ласкавае слова і косьць ломіць: Казлейка за ўвесь гэты час не вымавіў ні слова, не дакрануўся да ежы. Клубком ляжаў на падлозе каля сцяны і, здавалася, спаў. Сіверт жа паеў, паніў вады, сказаў пранікнёным голасам, падбадзёрваючы Казлейку:*

– *Мацуйся вераю, мой брат на смяротнай пакуце. Ён хацеў таварыць далей, бо ласкавае слова і косьць ломіць, але з цемры нечакана пачулася лёгкае храпенне. “Дзікун! Паганец! – аж узвілося ўсё ў душы ў манаха. – Перад самай смерцю спіць як дубовае палена!”* [1, с. 295].

Як бачым, фразеалагізмы і прыказкі ў раманах Леаніда Дайнекі выступаюць універсальнымі аксіялагічнымі ідэнтыфікатарамі, кампанентамі каштоўнаснай сацыякультурнай прасторы. Яны з’яўляюцца своеасаблівымі арыенцірамі ў паводзінах персанажаў, іх маральнымі эталонамі, асноўнымі жыццёвымі формуламі і дамінантнымі вартасцямі. Прыказкі даюць магчымасць пісьменніку стварыць вобразы мудрых, разважлівых персанажаў, паказаць у творах адметнасць менталітэту, эстэтычныя прынцыпы, духоўнасць беларускага народа.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Дайнека, Л. Жалезныя жалуды / Л. Дайнека // Зборнік гістарычнай беларускай прозы: для стар. шк. узросту. – Мінск: Беларусь, 2010. – С. 44–342.

2. Дайнека, Л. Назаві сына Канстанцінам: раман / Л. Дайнека. – Мінск: Літаратура і Мастацтва, 2010. – 448 с.

3. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. Т. 2 / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 1993. – 607 с.

4. Падаляк, Т. У. Аксіялогія сучаснай беларускай журналістыкі: аўтарэф. дыс. ... д-ра філал. навук: 10.01.10 / Т. У. Падаляк. – Мінск, 2019. – 49 с.

5. Потебня, А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. – М.: Высш. шк., 1990. – 344 с.

УДК 811.161.3'04'373

**НАЙМЕННІ З КАМΠΑЕНТАМ “ПОДАТОКЪ”:
АНАМАСІЯЛАГІЧНЫ АСПЕКТ**

Макітрук С. М., навуковы супрацоўнік

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі
Мінск, Рэспубліка Беларусь*

Анатацыя: у артыкуле разглядаюцца неаднаслоўныя старабеларускія найменні, якія называюць падаткі. Асаблівая ўвага звернута на бівербы з кампанентамі *податокъ*, што займаюць значнае месца сярод найменняў у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове. У анамасіялагічным аспекце гэтыя назвы разглядаюцца ўпершыню.

Ключавыя словы: падатак, бівербы, група слоў, анамасіялагічная структура, анамасіялагічная прымета.

**NOUNS WITH THE "TAX" COMPONENT:
ONAMOSIOLOGICAL ASPECT**

Makitruk S. M., research associate

*Belarusian culture, language and literature research center of the
National Academy of Sciences of Belarus
Minsk, Republic of Belarus*

Summary: the article examines ambiguous old Belarusian names that refer to taxes. Special attention is paid to biverbs with tax components, which occupy a significant place among nouns in the Old Belarusian literary and written language. In the onomasiological aspect, these names are considered for the first time.